pînă la sec. al IX-lea, arătînd înrudirea dintre ele precum şi modificările suferite de acestea în procesul de transmitere. Clasificarea manuscriselor în trei grupe şi raportarea lor la un arhetip din sec. I—II a fost însă contestată de critică.

Astfel, Fr. Leo în recensia sa (1904) la ediţia a II-a K.H. recunoaşte doar două categorii corespunzînd respectiv grupei II şi III K.H. Pe aceeaşi linie merge şi elevul său Vollmer (1907) într-un memoriu preliminar al ediţiei sale, care stabileşte tot două categorii, corespunzătoare respectiv grupei I—II şi III K.H., şi reprezentînd două copii din sec. al IX-lea al unui unic exemplar antic.

Fr. Klingner menţine această simplificare necesară, dar încearcă să o justifice şi să limpezească filiaţia, distingînd cu prudenţă tradiţia medievală de cea antică, a cărei reconstituire rămîne încă o doleanţă a viitorului. În acest scop el foloseşte drept criterii: greşelile de scriere caracteristice grupelor de manuscrise, modalitatea proprie de alegere a variantelor, ordinea cărţilor şi titlurilor poeziilor lirice care, folosind o terminologie grecească, *uocabula graecanica*, provenită din antichitate, menţionau destinatarul, tipul tematic, stilistic şi metric. Importanţa acestui criteriu, semnalat deja de o serie de cercetători ca Zarncke (1880—1881), Keller (1910), Teichmüller (1911) şi Villeneuve (1927), este pus în deplină valoare de Fr. Klingner.

Autorul nostru ajunge la concluzia că tradiţia manuscriselor horaţiene se bazează pe două grupe fundamentale, net opozabile, notate de el cu Ξ (II—K.H., I Vollmer) şi Ψ (III K.H., II Vollmer). Grupa I K.H., notată cu *Q*, este socotită de Fr. Klingner ca derivată din primele două.

Un punct decisiv în această demonstraţie îl are şi plasarea mss. *R*, *Vaticanus Reginae*, din sec. IX, atribuit de K. H. grupei I, considerat de Leo ca intermediar între cele două categorii ale sale iar de Vollmer ca aparţinînd grupei II (III K.H.).

Fr. Klingner, folosind şi partea neluată în seamă de înaintaşii săi (Sat. II, 1, 16—II, 8, 95), a cărei autenticitate o dovedeşte, consideră pe *R*, în ansamblul său, ca derivat din *Q* şi Ψ.

Pe lîngă toate acestea, savante şi laborioase operaţii de tehnică filologică, Fr. Klingner a utilizat în cele trei ediţii ale operei lui Horaţiu şi criticile aduse lucrării sale, precum şi contribuţiile ştiinţifice contemporane la înţelegerea poetului, vizînd în permanenţă, dincolo de litera textului, actul intepretării.

Pasiunea filologului-artist a dăruit cercetărilor lui Horaţiu un preţios şi, pînă astăzi, neegalat instrument de lucru.

M. Nichita

TITE-LIVE, *Histoire Romaine*, tome XXXI, Livres XLI—XLII. Texte établi et traduit par Paul Jal, Paris, Les Belles Lettres, 1971, XCII+233 p.

Interesul cititorilor şi al editorilor lui Titus Livius se îndreaptă adesea, nu fără temei, fie asupra istorisirilor arhaice ale decadei întîi, fie asupra evocării atît de dramatice a războiului cu Hanibal. Mai degrabă vitregită din acest punct de vedere, decada a cincea (sau, mai binezis, ceea ce ni s-a păstrat din ea, anume: Cartea 41 lipsită de prima ei jumătate, Cartea 42 completă, Cărţile 43 — 44 cu lacune întinse şi Cartea 45 lipsită de sfîrşit), consacrată în principal celui de-al treilea război împotriva Macedoniei, s-a bucurat mai rar de atenţia specialiştilor. Într-adevăr, apariţiile din veacul nostru se rezumă la retipăririle, în editura Teubner, Berlin, prin grija lui M. Müller şi a lui W. Heraeus, a vechii ediţii a lui W. Weissenborn (1906 şi 1921), la ediţia comentată, din colecţia Weidmann, datorată aceluiaşi W. Weissenborn, revăzută de H. J. Müller şi O. Rossbach, la ediţia lui E. T. Sage şi A. C. Schlesinger (Loeb Classical Library,

www.cimec.ro

1938) şi la seria volumelor din colecţia „Les Belles Lettres" deschisă, începînd din 1940, de tomurile îngrijite de J. Bayet, dar întreruptă, după tomul al VII-lea (cartea a şaptea). În toate aceste cazuri este vorba, precum se vede, măcar în intenţie, de editarea operelor complete ale lui Titus Livius. Similară ca profil este ediţia Oxford care a ajuns, deocamdată, cu cel de al cincilea volum al ei (1965), la cărţile 31 — 35. Între foarte puţinele ediţii separate ale cărţilor care ne interesează aici pot fi amintite ediţia lui C. Giarratano (cărţile 41 — 45, Roma, 1933) şi cea comentată de E. Lorenzo d'Amore (cartea 41, Milano, 1935). Meritul cel dintîi al profesorului Paul Jal este aşadar acela de a-şi fi asumat o trudă pentru care se putea sprijini pe relativ puţini predecesori (exceptînd problema izvoarelor lui Titus Livius, studiată, cu bune rezultate, de G. F. Unger, W. Soltau, U. Kahrstadt, A. Klotz, P. Pédech), dar care avea să-i pună dinainte o sumă de dificultăţi.

Mulţimea şi complexitatea acestora poate fi bănuită fie şi numai din numărul mare (88) al paginilor prefeţei. Aceasta, aşa cum adesea se întîmplă la volumele mai noi ale colecţiei Budé, nu se limitează la graniţele unei simple introduceri necesare înţelegerii textului prezentat, ci constituie un amplu studiu, pe cît de erudit, pe atît de larg ca perimetru al problematicii, menit, credem, să se înscrie, alături de binecunoscuta introducere a lui J. Bayet la cartea întîi a *Istoriei* lui Titus Livius („Les Belles Lettres", 1940), printre lucrările de referinţă obligatorii pentru oricare cercetător al istoricului latin.

Prefaţa se deschide, într-adevăr, cu o mult dezbătută chestiune privind ansamblul operei liviene : împărţirea ei în decade. Profesorul Jal reexaminează cu minuţiozitate toate argumentele *pro* şi *contra* şi se fereşte atît de acceptarea, pasivă şi comodă, a teoriei tradiţionale a decadelor, cît şi de negarea ei absolută. El propune, pe de o parte, o accepţie mai suplă a noţiunii de decadă (o decadă poate cuprinde, pe lîngă tema ei majoră, şi numeroase evenimente independente sau legate, eventual, de alt ciclu), iar pe de alta, ipoteza că decada a cincea ar fi fost ultima din opera lui Titus Livius, după aceea autorul latin renunţînd la acest tip de diviziune întructîva constrîngătoare în raport cu abundenţa şi varietatea materialului de tratat.

Pe larg, şi în mare amănunţime, sînt examinate izvoarele folosite de Titus Livius pentru cărţile 41 şi 42. De acord cu părerea cercetătorilor anteriori mai sus menţionaţi, P. Jal admite două surse de informare asupra războiului cu Perseu. Pe de o parte analistica romană, în special Valerius Antias, Claudius Quadrigarius şi Calpurnius Piso, răspunzătoare, uneori, de alterări cronologice şi de interpretări tendenţioase, atent puse în lumină şi corectate de îngrijitorul ediţiei noastre. Pe de altă parte, Polibiu, sursă de mare încredere, dacă ţinem seama de competenţa istoricului grec, versat în tainele politicii şi ale diplomaţiei şi, mai mult, martor ocular, căci jucase, precum se ştie, un rol activ în războiul macedo-roman; poziţia lui pro-romană trebuie să fi constituit şi ea un avantaj pentru Titus Livius. Confruntarea textului livian cu alte texte istorice, contemporane sau posterioare, tratînd aceleaşi evenimente (la Diodor din Sicilia, Iustin, Plutarh, Appian sau Dio Cassius) nu pare a indica existenţa altor izvoare pe care Titus Livius să le fi utilizat pentru cărţile 41 — 42.

În mod deosebit reţine atenţia, ca foarte personală şi deschizătoare de largi perspective asupra personalităţii artistice a lui Titus Livius, secţiunea prefeţei care analizează rolul şi formele naraţiei în cărţile 41 — 42. Se ştie că decada a cincea constituie, cu excepţia unor fragmente din cartea 91 şi a celui foarte cunoscut din cartea 120 privitor la moartea lui Cicero, ultimul text de largă întindere care ni s-a păstrat din imensa *Istorie de la Întemeierea Romei* şi că această decadă este considerată, pe drept cuvînt, ca mai apropiată de maniera liviană a cărţilor pierdute, ca atare mai reprezentativă pentru autorul nostru decît, de pildă, decada întîi sau chiar cea de a treia. De aici interesul, vrednic de toată lauda, al prefaţatorului pentru structura naraţiei în cărţile 41 — 42, pentru echilibrul compoziţional între relatarea faptelor şi reproducerea discursurilor, pentru procedeul alternării de decor Grecia/Roma, şi în general pentru toate mijloacele artei liviene la acest stadiu al ei. Interes care, dealtminteri, se vădeşte

www.cimec.ro

nu numai în prefață, ci și într-un mare număr de note menite să atragă atenția cititorului asupra unor particularități de compoziție sau de exprimare, uneori asupra „cheii" mai puțin evidente în care a fost scris și trebuie citit un anumit fragment (blam secret, admirație involuntară, ironie). Cazurile acestea le pune în lumină, dealtfel, însăși traducerea. Tocmai pentru că textul este perceput, sub aspect literar, cu o mare finețe, poate că am fi dorit mai amănunțit analizată arta desăvîrșită cu care istoricul latin își pregătește aducerea în scenă a personajului celui mai de seamă, Perseu : după un procedeu dramatic bine cunoscut, apar întîi aluzii risipite la iminența războiului, apoi informații despre rege strecurate de alte personaje, apoi, dar distanțate de alte povestiri, faptele, adesea contradictorii, ale regelui, care încep să-i contureze ființa ; totul într-un crescendo savant de mare efect emoțional.

Indispensabilă era, și a fost excelent făcută, analiza atitudinii lui Titus Livius, prins între patriotismul său și obligația de a recunoaște brutalitatea politicii Romei față de Macedonia, caracteristică noii faze a expansiunii romane, violentă și distructivă. « Primele cărți ale decadei a cincea capătă astfel o semnificație specială în vasta operă pe care Titus Livius a întreprins-o spre cea mai înaltă glorie a Romei : odată cu ele, istoricul continua în mai mică măsură panegiricul patriei sale ; el începea, mai degrabă, o pledoarie în favoarea ei. » (P. Jal, Introducere, pp. LXXII—LXXIII).

Cărțile 41 — 45 ni s-au păstrat într-un singur manuscris, lacunar și el, *Vindobonensis Lat. 15*. Textul adoptat de editorul nostru este conform celui al ediției Giarratano (Roma, 1933) cu excepția a douăzeci și două de locuri, indicate în prefață. Nouăsprezece dintre acestea reiau lecțiuni propuse de alți editori, de cele mai multe ori opțiunea lui P. Jal îndreptîndu-se către emendările mai prudente, mai conforme manuscrisului și logicii textului. Totuși, în 42, 19, 6, unde manuscrisul dă *etregemetlegatio*, ediția de față acceptă lecțiunea, care suprimă nejustificat șase litere, a lui Zingerle : *ea legatio*, cu toate că existau două propuneri mai verosimile și perfect încadrabile în context : *ea regis legatio* (ediția *princeps*), *egregie ea legatio* (Madvig). Personal am înclina către cea dintîi lecțiune, căci cea a lui Madvig presupune o topică artificială.

În 42, 37, 8 manuscrisul dă *etmacedonisphillipobellohostesfuissentmesseniadqueaeliproanthioco...tulissent*, iar P. Jal transcrie : *et Macedonis Philippi bello hostes fuissent <quo> Messeni atque Elii <qui> pro Anthiocho...tulissent*. Precum se vede, în afara unor mărunte chestiuni de grafie, textul propus modifică vocala finală în *Philippo*, explicabilă, în manuscris, prin vecinătatea lui *bello*, adaugă relativul *quo*, cerut de un anterior *eodem loco*, și relativul *qui*, și el absolut necesar în simetria *qui...fuissent/qui...tulissent*. Aceste trei propuneri figurau deja în ediția lui Weissenborn, numai că editorul german suprima, neîntemeiat, substantivul *bello* pe care ediția noastră îl restituie. Lecțiunea lui Vahlen, adoptată și de Giarratano, propunea o inversiune nejustificată a celor două membre de frază și e de înțeles că ea nu a fost acceptată aici.

În 42, 59, 3, cîteva cuvinte sînt iremediabil corupte în manuscris ; din cele patru litere imediat precedente (*trec*) P. Jal conjecturează un *Thraces*, depărtîndu-se doar în această privință de Giarratano, care inclusese și aceste patru litere între cele imposibil de interpretat. Lecțiunea propusă aici este plauzibilă căci se sprijină pe faptul că subiectul, exprimat, al frazei precedente, este *Thraces* și că lungimea acesteia putea face necesară reluarea subiectului în fraza următoare, privitoare tot la traci. În aceeași frază, după locul corupt, P. Jal restituie, cu dreptate, forma *rumpiis* (cuvîntul desemnează sulițele speciale ale tracilor), formă prezentă în manuscris — cu vocala *i* nedublată—dar înlocuită de cei mai mulți editori anteriori cu un *equis* cerut de context, inutil însă în versiunea prezentă care îl anticipase, ca și ediția Giarratano, printr-un *equorum* dedus, fără forțare, din literele imediat succedente locului corupt.

În 42, 63, 12 textul manuscrisului—*inttebanos*—fusese interpretat, încă din ediția princeps, ca *inde Thebas*, lecțiune preluată ulterior de majoritatea editorilor (excepție Wesenberg : *inde in Thebanos*). P. Jal demonstrează că nu poate fi Teba orașul „ocupat fără lupte" despre care vorbește textul, căci ea, cum afirmase chiar Titus Livius mai sus (42, 47, 12) era aliata Romei

www.cimec.ro

şi găzduia deja o garnizoană de 300 de soldaţi romani, pe cînd cetatea Thisbe era ostilă romanilor, lucru confirmat de documente epigrafice. Lecţiunea, îndreptăţită, a editorului este aşadar *inde Thisbas*.

Aparatul critic consemnează, bineînţeles, ori de cîte ori este necesar, alte emendări propuse, dar a fost, voit, lipsit de încărcare inutilă : cînd lecţiunea manuscrisului, evident eronată, fusese corectată încă din ediţia *princeps* iar corecţiunea a fost adoptată apoi de toţi editorii, ea figurează în ediţia de faţă direct în text, fără nici o menţiune expresă în aparatul critic.

Traducerea se distinge printr-o desăvîrşită limpezime şi fluenţă, şi totodată printr-o scrupuloasă credinţă faţă de original : am putea spune chiar, exagerînd puţin, că un cititor deprins cu Titus Livius, după ce a înţeles în ce mod transformă traducătorul ampla frază latină, supunînd-o logicii moderne şi imperativelor unei limbi franceze spontane şi clare, ar putea reconstitui, în linii mari, firesc, formularea liviană. Relevînd contrastul frapant între stilul *prefaţatorului* Paul Jal, ale cărui demonstraţii ştiinţifice îmbracă o frază bogată, cu subordonare complexă, vădit formată sub influenţa periodului latin, şi stilul *traducătorului* Paul Jal, alert şi degajat, de o eleganţă dezinvoltă izvorîtă în linie directă din cea mai bună tradiţie a prozei franceze, omagiem discernămîntul celui care, deşi ar fi putut-o face, refuză să scrie în manieră latină atunci cînd traduce din latineşte.

Notele complementare, numeroase, cum era de aşteptat la un asemenea text, precum şi indicele de nume proprii întregesc cum se cuvine acest volum pe care îl apreciem ca fiind o izbîndă ştiinţifică, un act de inteligenţă, de bun gust şi de seriozitate, demn de a constitui — în momentul de faţă — punctul final al unei serii de ediţii strălucit deschise cu ediţia *princeps* de la Basel, din 1531, îngrijită de Simon Grynaeus, tipărită în tipografia lui Froben şi prefaţată de însuşi Erasmus.

Gabriela Creţia

LES ŒUVRES DE PHILON D'ALEXANDRIE publiées sous le patronnage de l'Université de Lyon par Roger Arnaldez, Jean Pouilloux, Claude Mondésert, 32 : *Legatio ad Caium*. Introduction, traduction et notes par André Pelletier, S. J. Paris, Éditions du Cerf, 1973. 428 p. in 16°.

O vastă întreprindere editorială se apropie de sfîrşit : publicarea operelor complete ale lui Philon din Alexandria, în textul original însoţit de traduceri noi, de introduceri filozofico-filologice şi de note amănunţite, la nivelul cunoştinţelor actuale despre acest gînditor la răscruce de vremi, evreu de cultură greacă trăitor într-un veac de mari prefaceri politice, culturale şi religioase.

Despre această ispravă ştiinţifică s-a mai vorbit în revista noastră, şi chiar în mai multe rînduri : o dată pentru a anunţa iniţiativa celor trei învăţaţi lionezi şi caracteristicile generale ale noului proiect (VII, p. 349 — 351); altă dată pentru a da seamă de pamfletul lui Philon împotriva lui Flaccus, prefect al Egiptului sub Tiberiu (X, p. 312 — 313); în sfîrşit, în legătură cu volumul de *Acte* ale unui simpozion închinat personalităţii şi gîndirii lui Philon de colaboratorii la editatea operei şi de unii specialişti francezi şi străini ai filozofiei iudeo-elenistice (XII, p. 341 — 343).

Ultimul volum apărut, al 32-lea din serie, e faimoasa dare de seamă a lui Philon despre solia comunităţii evreieşti din Alexandria pe lîngă succesorul lui Tiberiu, cu multă probabilitate în iarna anului 39 — 40. Din această solie Philon a făcut parte, împreună cu alţi patru coreligionari trimişi să ceară împăratului apărare împotriva silniciilor suferite în ultimii ani ai

www.cimec.ro